

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В. Н. КАРАЗІНА

ДЕРКАЧ МАРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 338.92

**АДАПТАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН ГОСПОДАРСЬКОЇ
СИСТЕМИ
В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Спеціальність 08.01.01 - економічна теорія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Харків – 2006

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національному технічному університеті “Харківський політехнічний інститут” Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор економічних наук, професор **Яременко Олег Леонідович**, заступник керівника експертно-аналітичного центру з питань грошово-кредитної політики Ради Національного банку України, начальник відділу стратегії монетарної політики.

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор **Дементьєв В’ячеслав Валентинович**, декан факультету економіки і менеджменту Донецького національного технічного університету;

кандидат економічних наук **Липов Володимир Валентинович**, доцент кафедри міжнародної економіки та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Харківського національного економічного університету.

Провідна установа: **Одеський державний економічний університет** Міністерства освіти і науки України, кафедра загальної економічної теорії, м. Одеса.

Захист відбудеться “ 6 ” жовтня 2006 р. о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.01 Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна за адресою: 61 002, м. Харків, вул. Мироносицька, 1, ауд. 4-11.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна за адресою: 61 077, м. Харків, м. Свободи, 4.

Автореферат розісланий “ 5 ” вересня 2006 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Соболев В.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Інверсійний тип перехідної економіки України обумовив пріоритетне значення інституційних змін у процесі ринкової трансформації й визначив вихідні шляхи реформування інституційної системи. Відправним моментом інституційних змін стало створення формальних інститутів ринкової економіки на основі інституційних запозичень. Це спричинило неузгодженості між створюваними інститутами й інституціональним середовищем й призвело до виникнення ряду аномальних явищ в інституціональній сфері (деформалізація, відторгнення правил і норм та ін.), які спричиняли дисфункції створюваних й вже існуючих інститутів і перешкоджали розвитку ринкової інституційної системи.

Подоланню цих явищ значною мірою сприяли поступове засвоєння суб'єктами господарювання нових форм інституційної організації, адаптація інститутів, і також, удосконалення заходів державної політики в сфері інституційних перетворень. В сукупності це обумовило значні позитивні зрушення у розбудові інституційної системи ринкової економіки. Протягом останніх років спостерігається відродження й укорінення найважливіших ринкових інститутів і відбувається відновлення головних функцій інституційної системи. Разом з тим, накопичений досвід інституційних змін показав, що інституціональні перетворення, проведені державою, дають позитивні результати тільки після того, як привнесені інститути перетворюються в елементи власного змісту інституційної системи національної економіки. Це доводить необхідність поглибленого вивчення закономірностей і механізмів еволюційного розвитку інституційної системи й, у тому числі, адаптаційного механізму інституційних змін.

Дослідження механізмів самоорганізації інституційної системи здобуває особливу актуальність в умовах посилення процесів міжнародної інтеграції економіки країни, як одного із пріоритетних напрямків її сучасного розвитку. По-перше, ефективне функціонування як елемента світового соціально-економічного простору залежить від ступеня узгодженості складу елементів інституційної системи з характеристиками зовнішнього інституціонального середовища. По-друге, в умовах інтенсивного зовнішнього впливу підтримання інституційної стабільності і функціональної повноти вимагає багаторазового зміцнення ринкової інституційної системи національної економіки, посилення її інтеграційних якостей.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Динаміка розвитку соціально-економічних інститутів є однією з фундаментальних проблем суспільної думки. Окремі закономірності процесу інституційних змін досліджувалися в роботах К. Маркса, Г. Спенсера, Т. Парсонса, К. Менгера, Й.Шумпетера, Д. Кондрат'єва, Ф. Хайека. Еволюційний розвиток інститутів виступав центральним об'єктом аналізу в працях представників традиційного інституціоналізму (Т. Веблен, У. Мітчелл, Г. Мінз),

неоінституціонального напрямку (Д. Норт), еволюційно-інституціонального напрямку (Р. Нельсон, С. Уинтер, Д. Ходжсон).

Інституціональні зміни як найважливіший аспект сучасних соціально-економічних трансформацій широко досліджуються у вітчизняній економічній науці. Значний внесок у розробку теорії інституційних змін перехідної економіки внесли Т. Артџома, С. Архієреєв, В. Базилевич, Г. Ватаманюк, В. Геєць, В. Голіков, А. Гриценко, В. Дементьєв, П. Ещенко, Б. Кваснюк, В. Лісовицький, В. Липов, В. Мандибур, І. Малий, О. Прутська, В. Соболев, В. Тарасевич, А. Чаусовський, О. Яременко. Низка питань, пов'язаних з аналізом проблем інституціонального розвитку перехідної економіки, знайшла відбиття в наукових публікаціях російських авторів - Р. Капелюшнікова, Г. Клейнера, А. Нестеренко, Р. Нуреєва, А. Олійника, В. Полтеровича, В. Радаєва, В. Тамбовцева, А. Шаститко, та ін.

Разом з тим, незважаючи на широке висвітлення інституційної тематики у вітчизняній і закордонній літературі, вивчення теоретичних і практичних аспектів еволюційного розвитку інституційної системи економіки й, зокрема, адаптаційних механізмів інституційних змін, перебуває на початковій стадії й потребує додаткової уваги.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках планових науково-дослідних робіт кафедри менеджменту Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” “Розробка питань стратегічного планування на малому підприємстві промислового типу за умов невизначеності” (державний реєстраційний номер 0105U000239).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є вивчити вплив адаптаційного механізму інституційних змін на інституціональний розвиток економічної системи в умовах ринкової трансформації.

Мета роботи визначила наступні завдання наукового дослідження, вирішення яких представлено в дисертації:

- уточнити роль адаптаційних процесів у функціонуванні й розвитку інституційної системи економіки;
- дати визначення поняття адаптація інститутів;
- охарактеризувати значення адаптації інститутів в умовах трансформації інституційної системи;
- уточнити взаємозв'язок між адаптаційною поведінкою суб'єктів господарювання й інституційними змінами;
- провести аналіз змісту адаптаційної поведінки суб'єктів господарювання, її компонентів, джерел, чинників;
- систематизувати способи адаптаційної поведінки суб'єктів, що впливають на динаміку й результати інституційних змін, і на цій основі дослідити вплив адаптаційного механізму інституційних змін на становлення і розвиток ринкових інститутів в економіці України;

- визначити можливі напрямки державного впливу на адаптаційний механізм інституційних змін з метою регулювання розвитку інституційної системи.

Об'єктом дисертаційного дослідження є інституціональні зміни господарської системи в умовах ринкової трансформації.

Предметом дослідження є адаптаційний механізм інституційних змін господарської системи.

Методи дослідження. При вирішенні завдань дисертаційної роботи було використано такі методи наукового пізнання: аналіз і синтез (при дослідженні змісту адаптаційного механізму; адаптаційної поведінки суб'єктів господарювання); дедукція і індукція (при вивченні дії адаптаційного механізму в економіці України і обґрунтуванні засобів державного впливу на адаптаційний механізм). Використання системного підходу дозволило обґрунтувати визначення поняття рівноваги інституційної системи, розкрити зміст адаптації інститутів і уточнити її роль в формуванні ринкової економіки. Метод абстрагування склав основу дослідження впливу адаптаційної поведінки на інституційний розвиток. На засаді логіко-історичного підходу було розглянуто інститут середньовічного цеху, що дозволило виявити суперечливий характер впливу адаптації суб'єктів на дію інститутів. Виділення типів адаптаційної поведінки і форм адаптаційного механізму здійснено за допомогою метода класифікацій. Для вивчення, групування та наочного відображення емпіричних даних, які відбивають риси розвитку ринкових інститутів, що досліджувалися в роботі, застосовувався статистичний, графічний, табличний аналіз.

Інформаційно-довідковою базою є офіційні статистичні матеріали, результати незалежних соціально-економічних досліджень, законодавчі нормативно-правові документи (Закони України, Постанови Верховної Ради, Укази Президента України та ін.), монографії і статті вітчизняних і закордонних авторів, матеріали науково-практичних конференцій, симпозіумів, присвячені аналізу проблем інституційного розвитку перехідної економічної системи.

Наукова новизна результатів дослідження, отриманих особисто автором, полягає в наступному:

Уперше:

- обґрунтовано визначення адаптації економічного інституту як специфічної його взаємодії з середовищем, в процесі якої відбувається сполучення змісту, цілей, функцій, інституту з іншими елементами інституційної системи, що дозволило охарактеризувати значення адаптації в розвитку інституційної системи економіки в умовах трансформації: адаптація інститутів сприяє подоланню неузгодженостей між елементами інституційної системи, призводить до поступового формування її інтегративних якостей; забезпечує просування в напрямку інституційної рівноваги господарської системи;

- доведено, що головною складовою адаптаційного механізму інституційних змін господарської системи є адаптаційна поведінка суб'єктів господарювання, спрямована на

створення і модифікацію правил і норм, що складають основу нових й вже діючих інститутів, або на послаблення інституційних обмежень;

- встановлено суперечливий характер впливу адаптаційної поведінки суб'єктів господарювання на еволюційний розвиток інституційної системи економіки: по-перше, поведінка суб'єктів господарювання може привести к стагнації і руйнуванню застарілих інституційних форм; по-друге, може бути джерелом змін, необхідних для продовження функціонування інститутів в умовах, що змінилися. Суперечливий характер впливу поведінки суб'єктів господарювання використано як критерій виділення двох типів адаптації господарюючих суб'єктів: деструктивної адаптації, яка прискорює стагнацію, руйнування економічних інститутів і конструктивної адаптації, що зумовлює продовження дії інститутів нових умовах;

- систематизовано способи адаптаційної поведінки суб'єктів господарювання і доведено, що формою поведінки, яка зумовлює адаптацію інститутів, виступає модифікація інститутів, що відбувається зі збереженням їх базових якісних характеристик;

- запропонована логіко-змістовна модель адаптації, яка дозволяє розглядати адаптаційну поведінку суб'єктів господарювання як комплексний результат взаємодії низки елементів (рутини, що відображають соціальну, історичну і організаційну пам'ять; наявні адаптаційні ресурси; цільова функція). На основі цієї моделі виявлені чинники диференціації способів адаптаційної поведінки суб'єктів господарювання, які полягають в макроекономічних і інституційних умовах, що впливають на склад і співвідпорядкування адаптаційних ресурсів суб'єктів господарювання і сприяють таким чином активізації тих чи інших зразків поведінки;

Уточнено:

- економічний зміст категорії “адаптаційний потенціал” як сукупності внутрішніх чинників і ресурсів, які забезпечують свободу господарської поведінки суб'єктів у межах діючих інститутів; це дозволило обґрунтувати напрямки і заходи впливу держави на адаптаційну поведінку суб'єктів господарювання та дію адаптаційного механізму інституційних змін господарської системи. Заходом може бути корекція рутинізованих зразків поведінки, як наслідок проведення цілеспрямованої державної політики зміни складу елементу “минулий досвід” адаптаційного потенціалу суб'єктів господарювання.

Одержало подальший розвиток:

- теоретичне уявлення про роль адаптації в процесі еволюційного розвитку інститутів господарської системи. Розкрито її двоїстий характер: по-перше, адаптація суб'єктів господарювання як відправний момент створення і еволюційної зміни інститутів; по-друге, адаптація соціально-економічних інститутів як необхідна умова ефективного їх функціонування в довгостроковому періоді, в чому проявляється об'єктивний характер дії адаптаційних механізмів змін інституційної системи.

Практичне значення отриманих результатів. Окремі положення дисертації можуть бути використані для підготовки підручників, навчальних посібників, методичних

матеріалів до навчальних курсів Інституціональна економіка, Економічна політика. Теоретичні положення, висновки, отримані в даному дослідженні, зокрема, розроблена логіко-змістовна модель механізму адаптації суб'єктів господарювання, можуть скласти методологічну основу подальшого вивчення адаптаційної поведінки суб'єктів господарювання й адаптації інститутів з метою вдосконалення державного регулювання інституціонального розвитку.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження доповідалися автором на шести науково-практичних конференціях: межвузівський науково-практичній конференції “Проблеми равновесия экономических систем в условиях рыночной трансформации” (Харків, 2001), науково-практичній конференції з питань інноваційної діяльності “Либермановські читання” (Харків, 2002 р.), четвертій міжнародній науково-практичній конференції “Дослідження й оптимізація економічних процесів” (Харків, 2003 р.), другій Всеукраїнській науково-практичній конференції “Економіка: сучасні проблеми й перспективи розвитку” (Київ, 2004 р.), тринадцятій міжнародній науково-практичній конференції “Інформаційні технології: наука, техніка, утворення, здоров'я” (Харків, 2005 р.), шостій міжнародній науково-практичній конференції “Теорія й практика сучасної економіки” (Черкаси, 2005 р.)

Публікації. По темі дисертації опубліковано 11 наукових праць загальним обсягом 2,73 а.а., з них 7 статей у спеціальних наукових виданнях, обсягом 2,3 а.а.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, 2 розділів, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації – 218 сторінок, у тому числі основний обсяг (вступ, основна частина, висновки) становить 199 сторінок. Дисертація містить 9 таблиць, 8 діаграм, 1 графік, 2 малюнка. Список використаних джерел містить 231 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовані його мета й завдання, визначені об'єкт і предмет дослідження, викладена наукова новизна отриманих результатів, їх практична значущість і апробація.

У **першому розділі** - “Адаптаційні процеси як складова інституційного розвитку соціально-економічних систем” досліджується роль адаптаційних процесів в розвитку інституційної системи економіки, обґрунтовано теоретичне положення про вагомість адаптаційного механізму інституційних змін для її функціонування в стабільному і перехідних стані, розкрито зміст, функції адаптаційного механізму.

Аналіз загальних закономірностей інституційних змін господарської системи в трансформаційний період дозволив обґрунтувати теоретичне положення, що необхідною умовою довгострокового функціонування останньої є адаптаційний механізм інституційних змін. Інституційна система економіки є відкритою й постійно відчуває підбурюючий вплив зовнішнього і внутрішнього середовища. Це призводить до зростання

внутрішніх протиріч, збільшення дезорганізації і системних ризиків і може стати причиною інституційної кризи, або катастрофи. Але навіть в умовах інституційної катастрофи, повного руйнування інституційного порядку не відбувається: зберігаються деякі елементи, на підвалинах яких формується нова інституційна структура. Для позначення механізму, який забезпечує стійке відтворення інституційної системи економіки автором запропоновано термін адаптаційний механізм інституційних змін господарської системи. Він являє собою систему організації інституційних змін економіки, за рахунок яких відбувається її самоорганізація і самовідтворення.

В роботі встановлено відмінності в функціональній спрямованості адаптаційного механізму в цілісній й перехідній інституційних системах економіки. В цілісній системі його дія сприяє збереженню внутрішньої єдності системи, яка зумовлює її своєрідність. В перехідний період адаптаційний механізм виконує функції зниження інституційних ризиків, викликаних деформаціями інституційного простору, й сприяє відновленню базових функцій системи інститутів.

На основі аналізу функціональної структури адаптаційного механізму інституційних змін виявлені такі його функції: формування, адаптація, модифікація, руйнування інституційних обмежень. Однією з найважливіших є адаптація інститутів. В роботі обґрунтоване визначення поняття адаптації інститутів, що дозволило охарактеризувати її роль в становленні інституційної системи ринкової економіки. Адаптаційні процеси закладають підвалини механізму зворотного зв'язку, який відновлює рівновагу в системі. Рівноважний стан являє зону цілеспрямованості останньої. В свою чергу, діяльність по досягненню мети може розглядатися як функція. Головна функція системи інститутів є інтегральним результатом специфічних функцій її компонентів (інституційних підсистем). Ефективність виконання функцій кожного з компонентів залежить від функціональної повноти інших, що зумовлено когерентністю, інституційною зчепленістю. Вищезазначене дозволяє визначити рівновагу системи інститутів як сталий стан відповідності між її компонентами, на основі якого досягається мета системи.

В свою чергу адаптація може бути визначена як особлива взаємодія з середовищем, яка призводить до координації, сполучення його функцій з іншими елементами інституційної системи. Звідси витікає роль адаптації в розвитку інституційної системи економіки в перехідний період: адаптація дозволяє здолати внутрішні розузгодження інституційної системи і сприяє формуванню її інтегративних якостей.

Автор акцентує увагу на тому, що адаптація інститутів є необхідною умовою їх ефективної дії в довгостроковому періоді. Поступово, разом зі змінами у господарській системі, інститути, які на спочатку становили найкращий з доступних засіб впорядкування взаємодій суб'єктів, втрачають своє позитивне значення й починають гальмувати господарський розвиток. Причиною є розрив, протиріччя між інституційними формами і їх діяльністю основою, що змінилася. В свою чергу, адаптація являє процес змін, необхідних для продовження ефективної дії інститутів в нових умовах. Але, як свідчить

вивчення характерних рис інститутів, останні на відміну від живих істот, не мають властивості автоматичного пристосування до змін в середовищі. Сутнісними їх характеристиками виступають механізми самопідтримки і самовідтворення, які забезпечують довготривале існування інститутів в незмінних формах і спричиняють інституційну інертність.

В дисертаційній роботі обґрунтовано, що основним компонентом адаптаційного механізму є адаптаційна поведінка суб'єктів господарювання, які з одного боку, знаходяться під впливом інституційних обмежень, що регулюють їхню діяльність, а з іншого - мають певний ступінь свободи діяльності й прийняття рішень. Це створює передумови для здійснення інституційних інновацій, спрямованих на створення і зміни інституційних обмежень.

В першому розділі систематизовано способи адаптаційної поведінки, які впливають на інституційний розвиток господарської системи (формування правил, підпорядкування правилам, відхилення від виконання правил, модифікація правил); уточнено зміст модифікації правил і виділено спосіб адаптації суб'єктів, який є джерелом інституційної адаптації. Модифікація правил полягає в такій ендогенній інституціональній інновації, яка може привести як до змін деяких параметрів інституту при збереженні його якісних характеристик, так і деформації, або руйнуванню останніх. Адаптація інституту ґрунтується на модифікації правил, при якій зберігаються його якісні властивості. Вищезазначене дозволило зробити висновок про суперечливий характер впливу адаптаційної поведінки суб'єктів господарювання на розвиток економічних інститутів. На цій підставі виділено два її типи: “деструктивна адаптація”, що спричиняє руйнування, або дисфункцію інститутів й “конструктивна адаптація”, яка зумовлює продовження функціонування інституту в нових умовах.

Аналіз адаптаційної поведінки за допомогою логіко-змістовної моделі адаптації суб'єктів господарювання показав, що вона може бути розглянута як результат взаємодії різнорідних компонентів (інформація, адаптаційний потенціал, суб'єкт господарювання, цільова функція, адаптаційна поведінка. Адаптаційний потенціал являє сукупність внутрішніх факторів і ресурсів, що забезпечують свободу господарської поведінки суб'єктів у рамках діючих інститутів. До його складу належать такі елементи: адаптаційні ресурси, технології, рутини, попередній досвід. Диференціація способів адаптаційної поведінки, обумовлена різним складом адаптаційного потенціалу - різною конфігурацією адаптаційних ресурсів, відмінністю в технологіях, рутиних поведінки, в “попередньому досвіді”.

Компоненти адаптації господарюючих суб'єктів мають різні джерела формування й вимагають різних заходів впливу. Склад елементу адаптаційні ресурси визначається сукупністю характеристик економічної системи і змінюється під впливом факторів макроекономічного, мікроекономічної, інституційного середовища. Підґрунтя виникнення

рутин, попереднього досвіду становить діяльність у попередні періоди розвитку, в інших інституційних умовах.

У другому розділі “Адаптаційний зміст інституційної трансформації економічної системи” досліджено вплив інститутів директивної планової економіки на зміст компонентів адаптаційного механізму суб'єктів господарювання; проаналізовано форми дії адаптаційного механізму в перехідній економіці і їх роль в становленні ринкових інститутів; обґрунтовано методи державного впливу на адаптаційний механізм інституційних змін.

Умови інституційної системи директивної планової економіки складають такі базові елементи: інститут державної власності, інститути директивного планування й централізованого управління, інститут фондування, диференційованих прямих вилучень прибутку, дотацій і субсидування, а також інститути адміністративного ринку, планової угоди, персоніфікованого обміну, м'яких бюджетних обмежень, тіньової діяльності. Вони спричинили вироблення низки норм, настанов, рутин господарської поведінки. Серед них: подвійність формальних і неформальних правил, патерналістська модель взаємодії держави й громадян, норми соціально безвідповідальної поведінки, вирішення господарських питань за допомогою персональних зв'язків, відсутність поваги до норм формального права та ін. Ці елементи зберегли свою присутність у складі адаптаційного потенціалу суб'єктів господарювання в умовах ринкової трансформації.

Вивчення процесу становлення низки ринкових інститутів - інституту комерційних банків, інвестиційних фондів, довірчих товариств, товарної біржі, акціонерного товариства, банкрутства, приватизації - дозволили виявити такі напрямки впливу адаптаційного механізму на формування системи інститутів ринкової економіки. На початкових етапах трансформації суб'єкти господарювання активно освоювали інституційні форми, що створювались в процесі державних інституційних перетворень. В 1992 - 1995 рр. була зареєстрована значна кількість комерційних банків, страхових компаній, інвестиційних фондів, довірчих товариств, товарних бірж. В цей період відбувався процес повільної адаптації інститутів комерційних банків, товарних бірж. Однак, по деяким характеристикам спостерігалась їх невідповідність інститутам розвинутої ринкової економіки, низка найважливіших функцій виконувалися лише частково. Так в 1995 - 1999 рр. банки повільно здійснювали кредитування господарської діяльності. В даний період частка кредитів, наданих комерційними банками в економіку України не перевищувала 9% ВВП. В структурі джерел фінансування капіталовкладень, банки мали незначну питому вагу.

Поряд з поступовою адаптацією ринкових інститутів поширення набули відторгнення інститутів, модифікація інститутів з повним, або частковим спотворенням їхніх функцій, застосування альтернативних інститутів. Дані форми механізму було розглянуто на прикладі інститутів банкрутства і інститутів суспільного інвестування (інвестиційні фонди, довірчи товариства). Зіставлення кількості збиткових підприємств і

кількості розпочатих справ про визнання банкрутом, дозволило зробити висновок, що інститут банкрутства не набув широкого розповсюдження в практиці господарювання. Поряд з цим, нормативні обмеження цього інституту використовувались для навмисного доведення підприємства до банкрутства, або для створення штучних передумов банкрутства з метою подальшого перерозподілу власності. Це свідчить про модифікацію інституту зі спотворенням його якісних характеристик.

Зазначені форми адаптаційного механізму негативно впливали на становлення системи ринкових інститутів і динаміку економічного розвитку в цілому. Часткова модифікація функцій комерційного банку, інвестиційних фондів, довірчих товариств, товарної біржі, акціонерного товариства, відторгнення і модифікація інституту банкрутства призвели до того, що система перерозподілу ресурсів економіки не забезпечувала їх ефективного розміщення. Це гальмувало економічне зростання.

Вивчення дії адаптаційного механізму інституційних змін на прикладі розвитку інституту приватизації дозволило зробити висновок, що її суперечливі результати безпосередньо пов'язані зі специфічним сполученням тих форм механізму, які діяли під час приватизаційних процесів (модифікація, відторгнення, адаптація інститутів). З одного боку, в результаті приватизації відбулося формування недержавного сектору економіки, який займає лідируючі позиції по об'єму виробництва, кількості зайнятих, об'єму капіталовкладень та іншим показникам. Поряд з цим, залишився невиконаним ряд важливих завдань: формування великого прошарку власників, які створювали б соціальну базу ринкових перетворень і економічний базис громадянського суспільства, укріплення інституту приватної власності, відокремлення власності і влади.

В роботі обґрунтовано, що дія зазначених форм адаптаційного механізму обумовлена розповсюдженням деструктивного типу адаптації суб'єктів господарювання. Ухилення від виконання правил виявилось у фактичній відмові значної кількості громадян від участі в приватизаційних процедурах; у невизнанні прав власності нових власників. Поряд з цим неодноразово порушались головні, закріплені в законодавстві, принципи приватизації: конкурентність, прозорість, рівність прав громадян. На всіх етапах приватизації суб'єкти господарювання приймали активну участь в тіньовій приватизації, яка є альтернативним інститутом по відношенню до офіційної. В дисертації розглянуто форми тіньової приватизації і показано що вона створювала підстави для деформації інституту приватної власності, порушення процесу демократизації і формуванню інституту олігархічних груп.

Серед причин деструктивного типу адаптації суб'єктів автором виділені: зміст компонентів адаптаційного потенціалу, умови діяльності, які сприяють застосуванню даних компонентів. Зокрема, ухилення від виконання правил, незапланована модифікація правил, застосовувались до інститутів, які не мають подібних компонентів в адаптаційному потенціалі суб'єктів. Наприклад, вагомим фактором відхилення і модифікації правил інституту банкрутства є те, що інституційна система директивної

планової економіки не містила правил і норм, регулюючих припинення діяльності збиткових і неефективних підприємств. Взаємодія підприємства і держави будувались згідно нормам неформального інституту м'яких бюджетних обмежень. Відповідно, рутин використання процедури ліквідації фінансово неспроможних підприємств була відсутня в адаптаційному потенціалі господарюючих суб'єктів

Вплив інститутів і рутин директивної планової економіки відбивається в напрямку модифікації ринкових інститутів. В інституційних умовах директивної планової економіки були сформовані модель малого суспільства (поділення соціуму на "своїх" і "чужих"), дуалізм норм поведінки, норми безвідповідального ставлення до знеособлених контрагентів, інститут персоніфікованих зв'язків. Це з'явилося чинником розповсюдження опортуністичної поведінки й незапланованої модифікації багатьох ринкових інститутів. При цьому, поточні умови господарського середовища - макроекономічні, мікроекономічні й інституціональні – створювали сприятливе середовище для активного прояву даних елементів адаптаційної поведінки. Істотну роль у формуванні й підтримці даних умов мали спрямованість й окремі кроки держави.

В період 2000-2006 рр. поширились такі форми механізму як адаптація інститутів і формування інститутів. Це сприяло поступовому визріванню окремих ринкових інститутів і інституційних підсистем, збільшенню внутрішнього розмаїття інституційної системи економіки. Зокрема, відбулося відновлення інститутів комерційного кредитування, заощаджень, грошей. Відбуваються позитивні зрушення в розвитку небанківських фінансових інститутів – кредитних спілок, страхових компаній, недержавних пенсійних фондів. Причини зміни напрямку дії адаптаційного механізму, на думку автора, складаються у поступовій зміні способів адаптаційної поведінки (перехід до конструктивного типу адаптації), сприятливій зміні макроекономічного і інституціонального середовища, вдосконаленні методів державної економічної політики, у тому числі, в області інституціонального регулювання.

Відродження й укорінення найважливіших ринкових інститутів в українській економіці свідчить про позитивний вплив адаптаційного механізму інституційних змін на розвиток ринкової інституційної системи. Разом з тим, проведене дослідження показало, що в процесі дії механізму неодноразово виникали відторгнення ринкових інститутів, модифікації ринкових інститутів, що мають негативну спрямованість із погляду встановлених цілей і пріоритетів інституціональних змін.

У деяких випадках інституційна адаптація приводила до посилення неринкових елементів інституціональної системи - монопольної й бюрократичної влади, приватизації й комерціалізації державних інститутів, розширенню неекономічних способів конкуренції. Це актуалізує вивчення можливостей і методів впливу на процес інституціональної адаптації з боку держави. Важелем регулювання дії адаптаційного механізму інституціональних змін може бути управління адаптаційною поведінкою господарюючих суб'єктів. Методом впливу на останню є корекція елементів адаптаційного потенціалу

суб'єктів (рутини, попередній досвід), що зумовлять перехід до конструктивних типів адаптації. Це сприятиме прискоренню еволюційного розвитку інститутів сучасної ринкової інституційної системи.

ВИСНОВКИ

В дисертації всебічно розглянутий адаптаційний механізм інституційних змін економічної системи і розкрито його вплив на інституціональний розвиток соціально-економічної системи в трансформаційний період.

Проведене дослідження дозволило одержати наступні основні наукові результати:

1. Визначено зміст і функції адаптаційного механізму інституційних змін господарської системи. Його представлено як сукупність елементів, стійка взаємодія яких призводить до саморегуляції й саморозвитку інституціональної системи в умовах підбурюючих, або ворожих дій середовища. Формами прояву адаптаційного механізму інституціональних може бути вироблення нових інститутів, адаптація й модифікація інститутів, а також руйнування інститутів. За допомогою цих процесів досягається зниження системних протиріч і відбувається внутрішнє регулювання інституційної динаміки, необхідне для стійкого відтворення інституційної системи.

В умовах активізації міжнародної економічної інтеграції економіки, значення адаптаційного механізму зростає. Інституційна адаптація обумовлює накопичення досвіду освоєння нових інституціональних форм призводить до збільшення інституційного розмаїття. Внаслідок цього, розширюється інформаційний запас інституціональної системи підвищується її імунітет, порушений в умовах трансформації.

2. Розкрито зміст поняття адаптація інститутів - особлива взаємодія інституту із середовищем, що приводить до сполучення його цілей, функцій, змісту з іншими елементами інституціональної системи. Це дозволило охарактеризувати значення інституціональної адаптації у функціонуванні інституціональної системи в трансформаційний період: адаптація сприяє доланню розузгоджень між елементами системи, що сприяє формуванню її цілісних характеристик.

3. Теоретично обґрунтовано, що основним компонентом адаптаційного механізму інституціональних змін виступає адаптаційна поведінка суб'єктів господарювання. На основі систематизації і аналізу способів адаптації суб'єктів зроблено висновок про суперечливий характер її впливу на процес інституціональних змін. Диференціація способів адаптаційної поведінки зумовлена різницею у складі її компонентів - "інформації", "адаптаційного потенціалу", цільовій функції".

4. Дослідження напрямку дії адаптаційного механізму на прикладі інститутів банкрутства, приватизації, акціонерного товариства, деяких інститутів спільного інвестування, товарної біржі дозволило зробити висновок, що на початкових етапах трансформації найчастіше спостерігались такі форми механізму як відторгнення

інститутів, модифікація інститутів з повним, або частковим спотворенням їхніх якісних характеристик. Процес адаптації ринкових інститутів відбувався досить повільно. Це негативно впливало на розвиток ринкової системи інститутів, спричиняло підвищення невизначеності господарського середовища й виступало одним із ключових чинників тривалого економічного спаду.

5. Серед причин домінування зазначених форм адаптаційного механізму виділено: деструктивні типи адаптаційної поведінки суб'єктів господарювання, специфічні умови макроекономічного й інституціонального середовища. В свою чергу, перевага деструктивного типу адаптації зумовлена впливом елементів адаптаційного потенціалу, сформованих в інституціональній системі директивної планової економіки (“минулий досвід”, “рутини”). Фундаментальна інституційна невизначеність, характерна для періоду корінних змін інституційної системи економіки, призводила до посилення їх впливу. Поряд з цим існувало протиріччя між інститутами директивної планової економіки і створюваними ринковими інститутами. В результаті по відношенню до інститутів, які не мали тотожних компонентів у складі адаптаційного потенціалу суб'єктів господарювання, використовувались такі способи адаптації як відторгнення й модифікація зі спотворенням базових функцій

6. Підґрунтя для застосування деструктивних типів адаптації і відповідного напрямку дії адаптаційного механізму створювали умови макроекономічного й інституціонального середовища. Дія адаптаційного механізму спрямована на інтеграцію елементів інституційної системи через збереження й посилення тих зв'язків і відношень, які посилюють структурну і функціональну відповідність її елементів. На початкових етапах перетворень, діяла значна кількість неринкових інститутів, тож вектор адаптаційного механізму був спрямований на зближення з цими елементами.

7. У дисертаційній роботі показано, що в економіці України спостерігається зміна напрямку адаптаційного механізму – більш активно відбувається адаптація інститутів. Причини позитивних змін зумовлені поступовими змінами в адаптаційній поведінці господарюючих суб'єктів, позитивними змінами в макроекономічному й інституційному середовищі, які, у свою чергу, відображають удосконалення інструментів і методів державної економічної політики.

8. Доведена необхідність державного впливу на адаптаційний механізм. Важелем впливу є управління адаптаційною поведінкою господарюючих суб'єктів через корекцію таких компонентів адаптаційної поведінки як “рутини” і “попередній досвід”, що має скласти засади для переходу до конструктивних типів адаптації. Здійснення державної політики, спрямованої на упередження деструктивних форм адаптаційного механізму, стимулювання інновацій і подальшої адаптації ринкових інститутів, створює передумови для активізації еволюційного розвитку ринкових інститутів національної економіки, що сприятиме інституційній стабільності і дозволить зберегти внутрішні властивості в умовах активної інтеграції України у світовий соціально-економічний простір.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Деркач М. М. Влияние институциональных факторов на переходные процессы в Украине // Вісник Харківського державного політехнічного університету. Технічний прогрес і ефективність виробництва. – Вип. 86. - Харків: ХДПУ, 1999. - С. 32 – 36 (0,2 а.а.).
2. Деркач М. М. Трансакционные издержки в переходной экономике Украины // Економічний часопис. - 1999. - № 2. - С. 7-9 (0,25 а.а.).
3. Деркач М. М. Адаптация экономических агентов как составная часть процесса эволюционных институциональных изменений // Економіка: проблеми теорії та практики. - Вип. 188: В 4 т. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2004.- Т. 2. - С. 400- 409 (0,43 а.а.).
4. Деркач М. М. Адаптационные аспекты институциональных изменений в переходной экономике // Економіка: проблеми теорії та практики. - Вип. 201: В 5 т. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2005.- Т.1. - С.99- 108 (0,43 а.а.).
5. Деркач М. М. Механизм адаптации субъектов хозяйствования: содержание, структура, функции // Економіка: проблеми теорії та практики. - Вип. 202: В 4т. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2005.- Т. 2. - С.457- 465 (0,39 а.а.).
6. Деркач М. М. Адаптация институтов и равновесие институциональной системы // Економіка: проблеми теорії та практики. - Вип. 204: В 5 т. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. - Т. 4. - С.842- 850 (0,39 а.а.).
7. Деркач М. М. Влияние адаптационного поведения хозяйствующих субъектов на институциональное развитие экономической системы // Вісник НТУ „ХПІ”. Технічний прогрес і ефективність виробництва. - №4. - Харків: НТУ “ХПІ”, 2006. - С.138-142 (0,21 а.а.).

Тези доповідей

8. Деркач М. М. Институциональные факторы как одна из причин экономического неравновесия // Проблемы равновесия экономических систем в условиях рыночной трансформации: Материалы межвуз. научно-практ. конф., Харьков, 27 апр.2001/ Нар. Укр. акад.-Х., 2001. - 180 с. с.27-29.
9. Деркач М. М. Некоторые аспекты институционального анализа переходной экономики // Вчені записки: Наукове видання; Випуск № 10.-Харків: Харківський інститут управління, 2003.-284с.- С. 95-97.
10. Деркач М. Changes in Adaptation Behavior of Economic Agents in Transitive Economy // Економіка: сучасні проблеми та перспективи розвитку. Зб. Матеріалів Всеукр. Наук-практ. конф., Київ, 18-19 берез.2004р. у 2 т.-К.: Вид. Європейського у-ту, 2004.- с.39-41.

11. Деркач М. М. К вопросу о методах управления институциональным развитием переходной системы // Теорія і практика сучасної економіки. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції: Черкаси, 28-30 вересня 2005р. – Черкаси: ЧДТУ, 2005. – 383с., с.66-69.

АНОТАЦІЯ

Деркач М. Н. Адаптаційний механізм інституційних змін господарської системи в умовах ринкової трансформації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за фахом 08.01.01 - економічна теорія. - Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків, 2006.

У дисертаційній роботі проведено комплексне вивчення адаптаційного механізму інституційних змін господарської системи і його впливу на інституціональний розвиток економіки в умовах ринкової трансформації.

Розкрито зміст і функції адаптаційного механізму інституційних змін. Проведено аналіз основних напрямків його впливу на інституційний розвиток господарської системи. Розглянуто явище адаптації інститутів, уточнено його значення в умовах трансформації господарської системи.

Доведено, що основним елементом адаптаційного механізму інституційних змін виступає адаптаційна поведінка суб'єктів господарювання. На основі аналізу складу, структури, джерел адаптаційної поведінки аргументовані методи державного впливу на адаптаційний механізм інституційних змін господарської системи, спрямованого на посилення тих форм адаптаційного механізму, які сприяють подальшому вкоріненню ринкових інститутів і формуванню цілісної інституційної системи.

Ключові слова: інститути, інституційні перетворення, ринкова трансформація господарської системи, адаптація суб'єктів господарювання.

АННОТАЦИЯ

Деркач М.Н. Адаптационный механизм институциональных изменений хозяйственной системы в условиях рыночной трансформации. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.01.01 – экономическая теория. – Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Харьков, 2006.

В диссертационной работе проведено комплексное изучение адаптационного механизма институциональных изменений хозяйственной системы и его влияния на институциональное развитие экономики в условиях рыночной трансформации.

Раскрыто содержание и функции адаптационного механизма институциональных изменений. Проведен анализ основных направлений его влияния на институциональное развитие хозяйственной системы.

Адаптационный механизм институциональных изменений хозяйственной системы представляет совокупность элементов, устойчивое взаимодействие которых приводит к саморегуляции и саморазвитию институциональной системы. Формами адаптационного механизма выступают образование новых институтов, адаптация действующих и привносимых институтов, неблагоприятная модификация, разрушение экономических институтов. Его действие в целом способствует преодолению инертности институциональных форм, позволяет снизить перегруженность институциональной системы и, наряду с этим, ведет к накоплению информационного запаса институциональной системы, что в долгосрочной перспективе увеличивает ее институциональную гибкость и устойчивость.

Рассмотрен процесс адаптации институтов, как одно из направлений действия адаптационного механизма. Обосновано определение адаптации институтов и этой основе выявлена роль институциональной адаптации в институциональном развитии экономической системы в период трансформации. Адаптация института представляет особое взаимодействие института со средой, на основе которого происходит сопряжение его целей, функций, содержания с другими элементами институциональной системы. В процессе системной трансформации значимость адаптации состоит в преодолении рассогласований между институтами, формировании интегративных качеств институциональной системы и движении в направлении институционального равновесия.

Доказано, что основополагающим элементом адаптационного механизма институциональных изменений выступает адаптационное поведение субъектов хозяйствования. На основе анализа совокупности способов адаптационного поведения выявлен противоречивый характер влияния адаптационного поведения субъектов хозяйствования на динамику и результаты эволюционных институциональных изменений, что послужило предпосылкой для выделения двух типов адаптационного поведения субъектов хозяйствования: “негативной адаптации”, которая приводит к разложению института и “позитивной адаптации”, результатом которой является продолжение функционирования института. Проведено исследование наиболее распространенных способов адаптационного поведения субъектов хозяйствования в переходной экономики Украины и выявлено, что в первые годы реформ широкое распространение получили деструктивные способы адаптационного поведения.

Изучение процесса адаптации субъектов хозяйствования при помощи логико-смысловой модели “механизм адаптации субъектов хозяйствования” позволило выявить состав, структуру, источники адаптационного поведения субъектов хозяйствования. Аргументированы методы государственного влияния на адаптационный механизм институциональных изменений хозяйственной системы, направленного на усиление тех

его форм адаптационного механизма, которые способствуют дальнейшему укоренению рыночных институтов и формированию целостной институциональной системы.

Ключевые слова: институты, институциональные преобразования, рыночная трансформация хозяйственной системы, адаптация субъектов хозяйствования.

SUMMARY

Derkach M.N. Adaptive mechanism of institutional changes in economic systems under market transition. – Manuscript.

The thesis for a Candidate of Economic Sciences Degree, speciality 08.01.01 – Economic theory. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2006.

The comprehensive analysis of adaptive mechanisms of institutional changes in economic systems under market transition has been made. The essence and functions of adaptive mechanisms has been determined. Its influence on institutional development of transitive economy is explored.

The institution's adaptation and its role in performance of complete institutional systems has been considered. Its specific value under conditions of transitive economy is specified.

It has been proved, that key role in adaptive mechanism has economic agents' adaptive behavior. The analysis of its components, structure, sources of adaptable behavior has been fulfilled. On that basis method of the state influence on the adaptive mechanism of institutional changes has been worked out. The direction of the influence is to strength of those forms of the adaptive mechanism which enhance the further rooting of market institutions and formation of complete institutional system.

Key words: institutions, institutional changes, transitive economy, economic agents' adaptive behavior.

ДЕРКАЧ МАРИНА МИКОЛАЇВНА

**АДАПТАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН ГОСПОДАРСЬКОЇ
СИСТЕМИ
В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Спеціальність 08.01.01 - економічна теорія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Відповідальний за випуск
д.е.н., проф. Яременко О.Л.

Підписано до друку 1.09. 2006. Формат 60x84/16.
Папір друкарський № 1. Друк офсетний. Обсяг 1,0 умов. – друк. арк.
Тираж 100 прим.

Надруковано СПДФЛ Святкин Я.В
м. Харків, вул. Сумська, 38